

O ŽENSKOJ SUBKULTURI U SLAVONSKOJ ZADRUGI

Bogata literatura o zadrugama i zadružnom životu zapravo je jednostušna u ocjeni položaja i uloge žene. Gotovo redovito se kaže:

- žena u zadrugi obavlja ženske poslove koji se odnose na prehranu i djecu, a djelomično i na odjeću; u ostalim poslovima samo pomaže;
- žena je u zadrugi podređena, ne sudjeluje u odlučivanju (osim, djelomično, gazdarica koja je odgovorna za organizaciju i funkcioniranje ženskih poslova);
- žene snose odgovornost za sukobe u zadrugama (kao nosioci individualne imovine), za razbijanje zadruga; osim toga žene su te koje najviše krađu u zadrugama.

Uz manja odstupanja ocjene o takvoj ulozi žena naći ćemo podjednako u opisima „narodnog“ odnosno zadružnog života, u književnim tekstovima, naročito u onima koji kritiziraju nedostatke zadružnog života, ali i u tekstovima etnologa koji su se bavili istraživanjem zadruga.

Razmotrimo dakle radni udio žena. U odličnom sintetičkom članku o zadrugama, u Enciklopediji Jugoslavije, M. Filipović ovako prikazuje osnovnu podjelu rada u zadrugi, tj. podjelu rada po spolovima: „... muški su poslovi čuvanje stoke i rad o zemlji, a ženski spremanje hrane, negovanje dece, izrada rublja i odeće i sl.; ali žene pomažu i u nekim poljskim poslovima (kopanje, pljevljenje, žetva), pa i oko stoke (muža, spravljanje mrsa). Gde se gaji lan i konoplja sve je to ženski posao sem oranja“ (Filipović 1971, 575).

U monografijama o narodnom životu koje su objavljene u Zborniku za narodni život i običaje Južnih Slavena pri kraju prošlog i na početku ovog stoljeća dva slavonska autora dali su podatke o podjeli rada u zadrugi:

Lovretić kaže: „M u š k i oru, siju, drljaju, kose, voze sino i ranu, vežu ranu, kocijaše, voze drva, idu na rabotu i u vodenicu; sa ž e n a m a kopaju kukuruz, gra i krompir, žanju, snoplje snašaju, sino kupe, vrše, kukuruze beru, krompir vade, vinograd beru, vinograd kopaju, vežu i zgrću, kudilju kisele i vade. S a m e ž e n e | beru gra, rade u bašci, luže, kuvaju i metu, čupaju kudilju, živad nasaduju i čuvaju“ (Lovretić 1897, 319).

Lukić nije tako sistematičan, ali ipak daje sve podatke: „Cila familija ide kopat, žet i usive brat. Svi odrasli muški sami kosu i kopaje, a žene su i kuće iznice. One same beru šljive, trgaje gra, plivu žito, čiste ga i sve poslove oko lana radu... Muški u familije podilju međ sobom posal. Jedan je govedar, drugi svinjar, treći konjar... Žene u familije imaju samo kućni i svoj posal. One idu na kop, žetvu, na vršenje, a muški kosu i čuvaju marvu...“ (Lukić 1921, 108).

I u sintetičkom Filipovićeveu prikazu i u opisima dvaju slavonskih pisaca vidimo da se domena „muškoga“ rada odnosi na dio poslova s krupnom stokom i dio poslova u poljoprivredi. Sve ostale poslove muškarcima obavljaju sa ženama ili ih obavljaju žene same. Konačna bilanca mogla bi pokazati da je žena u zadružnom domaćinstvu, odnosno u predindustrijskom seljačkom gospodarstvu u Slavoniji, ali i drugdje u našim krajevima, vrlo opterećena radom. Mogli bismo čak reći: dvostruko opterećena. Naime, žene su bile dužne obavljati onaj ubitačni svakodnevni posao: kuhati i hraniti cijelu obitelj i brinuti se za malu djecu. Bez obzira na to što su one te svakodnevne

poslove međusobno raspodjeljivale po određenom rasporedu (reduše), one su u isto vrijeme, već prema sezoni, sudjelovale u mnoštvu poslova oko poljoprivrednih kultura koje su izrazito „ženske“, ili oko živadi ali i mlijeka, ili pak u „zajedničkim poslovima“ u kojima su „pomagale“, a radilo se zapravo o teškim fizičkim poslovima.

U zadružnoj organizaciji rada, doduše, nije uvijek i nije svaka žena morala na polje. Iznose se primjeri majki s jedne strane i starica (jednako kao i starih muškaraca) s druge. Te su osobe bile oslobođene teških poslova. Ali vrlo realistični Lovretić upozorava da zadružna zajednica nije naročito blago raspoložena na primjer prema trudnoj ženi:

„Tako i žena, dok je trudna, radi i muči se, mora na svaki posao, dok ne rodi. Zar su jednu ženu trudovi napali u polju? A dogodilo se, da žena u polju rodi. Žena trudna mora u polje prispiti, ko i druga, koja ne nosi. Žena trudna mora se sagibati u žetvi, ko i druge koje su zdrave. Žena trudna mora nositi baglice i tovariti, ko i druge žene. Trudna žena mora se znojiti na kopanju, ko da joj nije porod blizu. Kad je trudna žena reduša, ona mora prati teške čabrove, a čabrovi vr'om puni vode, ona mora nositi u čabrovima napoj svinjama, mora letiti vrata otvarati, kad ko s kolima dođe na kapiju. Trudna žena mora zamisiti po trideset kruova, pa to sve ispeći. Mloga to u jutro radi, a do večere je već trudovi svladaju. – Ljudi ne mare za trudnu ženu, rugaju joj se, ne pomažu joj, nego je još i proganjaju. – Žena kad rađa, rađa u sobi, di družina i danjiva i noćiva. Nju boli spopadaju, a ima i bezdušni ljudi, pa ne će da idu iz sobe, dok se ona muči i porodom rastaje, nego joj se rugaju i koješta joj nepošteno govore. A u tom stidu kune se svaka da zanit ne će. – Kad žena rodi dite, pa ustane iz kreveta, gone je na posao, dok je još u četresenici. Kućne poslove mora raditi i dite nigovati“ (Lovretić 1897, 340–341).

Na ovom stupnju analize zadovoljit ću se, dakle, konstatacijom da su žene obavljale vrlo velik dio poslova na kojima je počivala zadružna ekonomika. Iako se često kaže da su ženski poslovi „lakši“, informacije koje su nam dosad dali i Lukić i Lovretić – pa čak i Filipović – ne mogu nas u to uvjeriti. Ako je, naime, za oranje potrebna veća fizička snaga, to ne znači da su, na primjer, pljevljenje, kopanje, žetva ili opisani kućni poslovi u visokoj trudnoći – lakši.

Kad nakon razmatranja radnog udjela žene u seoskoj obiteljskoj, odnosno zadružnoj organizaciji rada prijedemo na razmatranje položaja žene u odlučivanju, uočićemo odmah dobro poznati raskorak.

Žene, naime, ne odlučuju. Odluke donose muškarci, i to odrasli, tj. oženjeni. Odlučuje redovito muško zadružno vijeće. Neki autori skloni su to vijeće vidjeti kao neko tijelo, fiksiranu formalnu instituciju.

Mislim da se zadružno odlučivanje nije vršilo na način kako danas odlučuju pojedini upravni organi ili komiteti u nekim društvenim organizacijama. Radilo se vjerojatno o dugotrajnom pripremanju zajedničkih odluka u obliku dogovaranja, pregovaranja, ustupanja i nametanja određenih interesa, odnosno procjenjivanja šansi. No neosporno je da su pravo na izjašnjavanje o odluci imali samo muškarci. Uostalom, kako svjedoči većina pisaca, o bitnim pitanjima zadružne poslovne politike raspravljalo se redovito za večerom. A pri jelu žene nisu sjedile zajedno s muškarcima!

No da li to što žene nisu imale pravo formalnoga sudjelovanja u odlučivanju znači da one nisu imale utjecaja? Naravno, o tome saznajemo iz literature tek posredno. Najčešće informacije o utjecaju žena dobivamo u slučajevima kad se govori o raspadanju zadruga.

Kao što je poznato, proces raspadanja odnosno dijeljenja zadruga odvijao se u valovima u nekoliko povijesnih razdoblja. Na primjer, jači pokreti razdvajanja zadruga zabilježeni su sredinom prošloga stoljeća, nakon ukinuća kmetstva, zatim nakon ukinuća Vojne krajine (1871) i napokon u razdobljima prije i nakon drugog svjetskog rata. Razlozi su dosta jasni: kad se prekine specifični administrativni pritisak na održavanje zadružnog života i kad se uz to jave mogućnosti zapošljavanja seljaka u drugim privrednim granama – dolazi do jačeg raspadanja zadruga.

Pa ipak, u literaturi, po riječima kazivača, sudionika zadružnoga života i u tekstovima ozbiljnih pisaca – krivnju za raspadanje zadruga najčešće snose žene.

Uzmimo samo Reljkovića. Kako on gleda na ulogu i utjecaj žene u zadruzi? On je vrlo jasan i ne krije svoje nazore koji su, kad se radi o ženama, u pravilu negativni:

*„po nedilju bivaju reduše,
evo slušaj kako kuću ruše.“*

Zatim opisuje koje sve poslove reduša mora obavljati pa se tuži da reduše te poslove izbjegavaju. Čim, naime, ukućani „odu po poslova“, reduša uzme nešto zadružne imovine pa to nosi rodbini u selo koja će tom zadružnom hranom prehraniti stoku iz redušina individualnoga dijela imovine itd. Ta je individualna imovina, po Reljkovićevu mišljenju, u njegovo doba, tj. u osamnaestom stoljeću, uzrok raspadanja zadruga odnosno zadružne nesloge. A nosioci utjecaja koji su suprotni zadružnim interesima, po njegovu dubokom uvjerenju, opet su žene:

*„Kad ovakva zla žena čovika
na rastanak i diobu pika,
on sâm vidi, da to ne valjade,
pak joj opet on sâm pravo dade.
To je slabost mlahavoga muža
pustit ženu da se svrh njegov pruža,
i svojom se bračom omraziti
prije nego uzrok izviditi.“*

Reljkovićev stav o ženama kao nosiocima razdora u zadruzi nije usamljen. Dapače, može se reći da je on rezultat jednog pogleda na svijet što ga poznajemo iz literature koja je tom piscu prethodila i koja je u pravilu na žene svaljivala krivnju za društvena zla. Isto tako možemo reći da je Reljković preteča modernijih analiza u kojima se, doduše drugim riječima, kategorijama ekonomske ili društvene analize, zapravo tvrdi slično.

To je uočio već Ph. Mosley, koji je u tridesetim godinama ovoga stoljeća istražio i opisao zadrugu Varžića u Valpovštini. Upitao je, naime, domaćina Đuru, zašto se zadruge raspadaju. Ovaj mu je bez oklijevanja odgovorio da je to zato što su žene počele „gospodariti“ (Mosley, 1976 /1943/, 47). Mosley, međutim, upozorava da to nije jedini razlog, s čime se kasnije složio i njegov sugovornik. Američki autor, naime, smatra da je tadašnje raspadanje zadruga nastupilo zbog promjene nasljednoga prava. Žene su počele nasljeđivati zemlju i donositi je sa sobom u zadrugu, pa su tako stvorene ekonomske osnove za osamostaljivanje individualnih obitelji.

Čini mi se ovdje umjesnim postaviti pitanje: ako žene nisu imale moći u zadruzi, ako nisu smjele odlučivati, ako su morale „biti tiho“ kad god se o nečem važnom govorilo – kako to da su onda žene (ako ćemo vjerovati cjelokupnoj literaturi od Reljkovića do Lovretića pa čak i Vere Erlich) krive za raspadanje zadruga? Kako to da su žene krive za sukobe i svađe, tj. za unutarnje odnose?

Odgovor je posve jednostavan premda ga istraživači zadruga i zadružnoga života ne spominju, a vjerojatno i ne vide. Radi se o pogledu na svijet, i to onom koji je inherentan zadruzi kao obiteljskoj ekonomskoj organizaciji.

Što nazivam zadružnim pogledom na svijet? Mislim pri tome na ono što Lévi-Strauss naziva zamišljenim redom (*ordre conçu*), nacrtom ljudskih odnosa i vrednota koje tvore idealnu sliku postojanja određene ljudske grupe. Takav zamišljeni red prišutan je u strukturi mišljenja svakoga društva, svake ljudske skupine.

Zamišljeni red zadruga kao obiteljske ekonomske organizacije polazi od pretpostavke o zajedničkoj imovini (vlasništvu zemlje ili stoke ili sredstava rada), o zajedničkoj organizaciji rada i raspodjele. Druga je bitna pretpostavka zadružnoga zamišljenoga reda pravo odraslih muškaraca na moć i podređenost žena. Centralna vrednota za-

družnoga rada jest sloga. Ovaj se model može prepoznati gotovo u svakom dokumentu ili tekstu koji se u prošlosti, a i u sadašnjosti, bavi zadrugama.

Naravno, zamišljeni red nekoga društva ne ostvaruje se u svakodnevnom životu onako kako je zamišljen. Lévi-Strauss to i predviđa pa zato u etnološku analizu uvodi kategoriju „ostvarenoga reda“ (*ordre vecu*): realiteta, onoga kako se stvari u životu doista i događaju.

Za etnologa analitičara ili za etnologa koji iz današnjice, tj. iz druge polovice dva-desetoga stoljeća, želi shvatiti i interpretirati kulturu – izazovno je istraživanje odnosa između zamišljenoga i ostvarenoga reda neke društvene institucije odnosno neke kulturne pojave.

Primijenimo, dakle, ove dvije kategorije analize na zadrugu situaciju i na ulogu odnosno utjecaj žene u zadrugnom životu. Doći ćemo do nekih dobro poznatih, ali opet nedovoljno uočenih i istaknutih istina.

1. Već smo vidjeli da zadrugni ideal kaže kako su žene u određenim situacijama oslobođene od rada, a u stvarnosti to nisu. No treba istaknuti nešto mnogo ozbiljnije: zadrugna „ideologija“ tvrdi da na temelju podjele poslova po spolovima žene rade manje, odnosno da su njihovi poslovi fizički lakši, a društveno i ekonomski izrazito manje značajni. Žene „pomažu“ ili se kaže da radi „cila familija“ u slučajevima kad u stvarnosti žene rade jednako ili čak i više i relativno teže od muškaraca, upravo zato što su u zadruzi, kao i u današnjem životu, opterećene dvostrukim radnim teretom.

2. Svi autori koji pišu o zadruzi, a i oni koji su je proučavali, slažu se u tome da odluke donose samo muškarci. Ima mnogo autora koji govore o negativnom utjecaju žena, kao na primjer Reljković. Pri tome se zaboravlja da je i negativni utjecaj – također utjecaj, prisutan, odnosno sadržan u strukturi svake odluke. Upravo povika na žene, koje da su krive za raspad zadruge, koje da su kao nosioci individualne imovine, naslijeđenoga „osopca“ poticale razdor u zadrugama – svjedoči o utjecaju žena na odlučivanje i odnose, suprotnom od onoga što propovijeda zadrugni zamišljeni red. Žene mora da su imale relativno jak utjecaj, i to prvenstveno kao ravnopravni sudionici u radnom procesu, a zatim i kao vlasnice nekih dobara, posebno novca.

U stvari, ispod razine zadrugnog pogleda na svijet, koji je polazio od zajedničkog vlasništva i raspodjele, a ta raspodjela nije uvažavala radni doprinos pojedinca nego obiteljsku, mušku lozu – ispod, dakle, razine toga svjetonazora – žene su u životnoj svakodnevnici ostvarile i jednu drugu strukturu odnosa.

Zadruga je u principu privređivala ono najnužnije za život. No bilo je i viškova koje je realizirala na tržištu. Manje značajne viškove: nešto vune, koje jaje, mladunče stoke i sl. žene su „krale“. U stvari, odvajale su viškove i realizirale ih na tržištu kao novac kojega je u zadruzi uvijek manjkalo. Drugi izvor novca koji su posjedovale žene bio je urod sa zemlje koje su naslijedile. Taj nesretni „osobac“ koji je, slušamo li pisce o zadrugnom životu, prouzročio toliko zla, u stvari je u zadrugu donosio gotov novac. Premda je taj novac bio individualno vlasništvo žena (zadruga nije smjela njime raspolagati), u stvarnom životu bilo je drugačije. Lovretić svjedoči da je zadruga zapravo mogla računati na te posebne „fondove“: „... ako je gladna godina, ako bude nesreće i štete na polju, ako marva pocrka mogu se ukućani dogovoriti, da svako išta u kuću dade“ (Lovretić 1899, 58). U bilješkama ispod teksta navodi slučaj kad su žene prilikom diobe jedne zadruge dale svaka po dvjesto forinti za gradnju kuće, osim jedne udovice koja se u tu zadrugu preudala pa je radije ostavila imetak sinu iz prvoga braka.

Spomenute svote i okolnosti kreditiranja svakako pokazuju da osobni imetak u zadruzi nije uvijek morao biti disfunkcionalan, nego, naprotiv, čak vrlo funkcionalan. Po Lovretićevu svjedočenju i muškarci su u zadruzi mogli imati individualne imovine. U tavnim situacijama ponašali su se jednako kao i žene. Žene, međutim, izdvaja to što se naglašavalo da je velik dio njihova imetka posljedica „krađe“ (premda su i muškarci na sličan način realizirali zadrugne viškove i pretvarali ih u novac koji su trošili na duhan i sl.).

Na specifičnu žensku krađu u zadružnoj situaciji Lovretić baca posve izuzetno svjetlo. Nijedan drugi pisac o narodnom životu (po Radićevoj „Osnovi“) nije tako procljiv. Donosim o tome njegove sočne riječi:

„Tako gazdarica, kad povade luk, kad orežu mak, kad spreme voće za zimu: suvi šljiva i ora, zovne žene tajom, pa veli: 'Ajte žene da ne znaju ljudi', pa to one podile i svaka nosi u svoj kućar na tavanac. Tako posli priprodaju, da nisu bez krajcara u kući“ (Lovretić 1897, 314).

Odnosno:

„Otočanke i Komletinke jako krađu, i uvijek svaki čovik zna za svoju ženu, a žene po dvi, po tri jedna drugu znadu. Žena će ukrasti izmed dva oka. Kad joj gazda dili brašno u ambaru, a ona u uborku nosi, pa je li malo zavarala, već šmukne u kućar i istrese ondi uborak brašna, a kad se malo smrači, ona ajde u dućan trgovcu...“ (Lovretić 1899, 60).

Još jedna varijanta iste misli autora:

„Žene što god kućnog ugrabe, sve prodaju: soli, kru, brašno, a daju za poso. Ako se dočepa ambara, zgrabi torbu ušivaču, u koju stane tri uborka žita. Odnese u dućan, pa dade za maramu, koja vridi 50 krajcera, jer se nema kada cinkati, niti smije otići iz dućana.“ – Lovretić navodi i primjere „krađe“ krušnoga tijesta, masti i sl. Zajednica prešutno prihvaća takvu „krađu“: „U svim skoro kućama znadu žene jedna za drugu, a svaki čovik opet zna za svoju ženu, pa šuti“ (Lovretić 1897, 318).

Na Lovretićevu tekstu uvjerali smo se u nešto što nam je ostajalo nepoznato nakon čitanja brojnih studija i građe o zadružnim odnosima. Vidjeli smo da su muškarci *znali* za ono što žene rade, odnosno da su one kršile zadružni zamišljeni red uz prešutnu suglasnost muške strukture moći. (A to je znao i Reljković; zato se onako temperamentno ljutio. On je, naime, želio da se zamišljeni red realizira.) Lovretić nas, međutim, upozorava na još nešto, na odnos koji bismo modernom antropološkom terminologijom mogli nazvati ženska subkultura:

„Žene su uvijek složnije neg ljudi“, kaže on, „jer žena zna da i druga mora ko i ona oprat svog čovika, i ruvo mu pospremit, i obojke tkat i odiću pokrpat, a ako je kuća takda da ne dile novaca, a opet bogarica ženama, pa moraju iz oka, iz boka stvoriti, što ljudima treba, onda gazdarica smisli na Boga, dogovori se sa ženama osim ljudi, da ljudi ne onjuše, pa jim daje, da mogu sknaditi, što jim najviše treba. Svaki čovik zna za svoju ženu, a gazda zna za gazdaricu, pa se sve to opet taji, jedan prid drugim ne govori, a žene prodaju ma po što, samo da nabave, što moraju imati, a kuća se tako malo po malo rasipa“ (Lovretić, 1897, 314).

Nećemo se ovdje sporiti s autorom o tome koliko se zbog toga kuća rasipa, a koliko ženska subkultura pridonosi ekonomskom funkcioniranju. Zadovoljila bih se konstatacijom da je davno prije feminističke antropologije i prije diskusija o muškim predrasudama u antropologiji (Milton 1979, 40–54, 1980, 380) Lovretić zapravo posvjedočio postojanje ženske subkulture u slavonskoj zadruzi.

Na sličan način kao i Lovretić Lukić opisuje žensku krađu u zadruzi, pozajmljivnije novaca zadruzi od strane žena i sl. Navodi čak da žene mogu same izabrati novu gazdaricu ako starom iz određenih razloga nisu zadovoljne.

„To žene naredi izmed sebe, a ne idu u općenu. Kud nji veći tal pristane, moraje im i ljudi, pa i gazda, ako mu to i ni za volju“ (Lukić 1924, 105).

Lukić osim toga otkriva još jednu vrstu komunikacija koje obilježavaju žensku subkulturu. Vezano je to uz specifičnu i dobro poznatu kontrolu rađanja u slavonskom selu. Postojale su posebno specijalizirane žene koje su obavljale pobačaj i to se odvijalo unutar ženske subkulture. Muškarci o tome eksplicitno nisu bili obaviješteni: „Za sve to ne znaje ljudi. To se radi osim kuća, kod „drugih“, a najžalosnije je, kad mati u tom kćere pomaže i savjet daje; ima i taki luda. Sve se to od ljudi taji, a nijedan čoek nije lud da bi reko ženi: 'Čuješ, ako si zbabna, gledaj kog da dite ugnjavi.' To žene same po seb radu“ (Lukić 1921, 166). Koliko je alibi muškaraca u ovoj situaciji tanak ovdje nas i ne zanima. Očito je međutim da se radi o komunikacijama koje se kreću među osobama ženskog spola.

Ženska subkultura nije slavonska zadružna specifičnost. Ali pisci kao što je Lovretić, a donekle i Lukić, sasvim je nedvosmisleno iznose na vidjelo. Ona nije pojava izvan svakodnevnoga zadružnoga života, izvan ekonomike tog seljačkoga gospodarstva. Ona je u njoj sadržana jer predstavlja otklon od zamišljenoga patrijarhalnog reda. Možemo čak razmišljati o tom da je zamišljeni patrijarhalni zadružni red simbolizirao održanje ove obiteljske institucije, dok je konstantna prisutnost ženske subkulture imala nezaobilaznu funkciju u zadružnoj ekonomici.

Te dvije razine „reda“ prihvaćali su i muškarci i žene. Žene svojim ponašanjem nikad nisu pokušavale osporiti patrijarhalnu dominaciju. Svoju moć ostvarivale su posrednim putem: utjecajem na vlastitoga muža ili sina i složnom akcijom kao ženska subkultura. Stoga, mjesto povike na žene kao uzročnike sukoba i raspadanja zadruge, od koje ni Lovretić ni Lukić nisu imuni, prihvatit ćemo kao moguću i ovu posve drukčiju sliku o stanju stvari.

Suvremene feminističke tendencije u antropologiji upozoravaju upravo na to da su sva dosadašnja društva pridavala veću važnost poslovima kojima su se bavili muškarci. Odnosno, da su muškarci bili, i još uvijek jesu, angažirani u javnoj sferi života. A žene su bile, i još uvijek jesu, stjerane u privatnu, obiteljsku sferu, u sferu često prezirane svakodnevnice.

Noseći takva uvjerenja u sebi, antropolozi u svijetu i etnolozi u ovim našim prostorima, istraživali su zadruge i zadružne odnose. Tko god se zadovoljavao kazivanjima o tim odnosima, dobivao je informacije o tome kako bi zadruge trebala funkcionirati. Tko god je proniknuo u zadružni život i odnose, zapažao je odstupanja od zamišljenoga reda, i to ne samo na području odnosa među spolovima nego i u nekim drugim pitanjima.

Uz pomoć sudionika zadružne kulture na kraju prošlog stoljeća, kao što je Lovretić, uz pomoć nešto kasnijega Lukićeva opisa, ali i uz pomoć dublje historijske retrospektive koju omogućuje Reljković – mislim da možemo tvrditi da žene u slavonskim zadrugama nisu bile pasivne ni u radu, ni u organizaciji rada, ni u realizaciji zadružnih viškova, a pogotovu nisu bile izvan procesa odlučivanja. Ma što o tome govorili pojedini pisci, ja bez oklijevanja parafraziram feminističko pitanje: a što su žene radile dok su muškarci odlučivali?

U nemogućnosti da se otvoreno suprotstave zadružnoj patrijarhalnoj ideologiji, koja je uostalom podržavana i državnim zakonodavstvom, a ne samo običajnim pravom, ženama nije preostajalo drugo nego da usprkos međusobnim sukobima (kojih je bilo jednako kao i muških sukoba unutar zadruge) nađu konstantne putove zajedničkoga ponašanja i akcije.

CITIRANA LITERATURA

- Erlich, Vera, *Porodica u transformaciji*, Naprijed, Zagreb 1964.
- Filipović, Milenko, *Zadruge*, Enciklopedija Jugoslavije, knjiga 8, 1971, 573–576.
- Lévi-Strauss, Claude, *Anthropologie Structurale*, Plon, Paris 1958.
- Lovretić, Josip, *Otok. Narodni život i običaji*. „Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena“, knj. 2, 1897, knj. 3, 1898, knj. 4, 1899.
- Lukić, Luka, *Varoš. Narodni život i običaji*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knj. 24, 1919, knj. 25, 1921, knj. 26, 1924, sv. 1, sv. 2, 1926.
- Milton, Kay, *Male bias in anthropology*, „Man“, 1979, Vol. 14, Nol, 40–54.
- Mosely, Philip, E., *Adaptation for Survival: The Varžić Zadruge*, u *Communal Families in the Balkans: The Zadruge*, urednik Robert F. Byrnes, University of Notre Dame Press, Notre Dame–London 1976, str. 31–57.
- Reljković, Matija Antun, *Satir iliti divlji čovik, Stari pisci hrvatski*, knjiga XXIII, JAZU, Zagreb, 1916.
- Watson–Franke, Maria–Barbara; Milton, Kay, *Bias: male and female*, „Man“, 1980, Vol. 15, No 2, str. 377–380.